

DRAGICA MALIĆ
Zavod za jezik IFF, Zagreb

UDK: 808.101:003.07
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 3/1985

JEZIČNI SADRŽAJ POVALJSKOGA PRAGA

U radu se daje pregled jezičnih osobina Povaljskoga praga, jednoga od najstarijih hrvatskih jezičnih spomenika (oko 1184), na grafijsko-ortografskoj, morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini. Te se osobine uspoređuju s onima u nešto mlađem spomeniku iz istoga mjesta - Povaljskoj listini (iz 1250. godine).

Protekle je jeseni u organiziciji JAZU i SIZ-a za kulturu općine Brač održan znanstveni skup u povodu značajne obljetnice - osam stotina godina od nastanka Povaljske listine i Povaljskoga praga,¹ izuzetno važnih spomenika naše kulturne i jezične prošlosti. I dok je o jezičnim crtama Povaljske listine bilo riječi u nekoliko referata, skup nam je ostao dužan odgovor na pitanje o jezičnim osobinama Povaljskoga praga, Nastavljajući na raniju tradiciju, koja na Povaljskom pragu vidi zapis najstarijih hrvatskih stihova,² o Povaljskom se pragu i ovdje govorilo s versifikacijskog gledišta.³

Povaljski je prag nekadašnji kameni nadvratnik (u lokalnom govoru - gornji prač) crkve sv. Ivana Krstitelja u Povoljima na otoku Braču, koji se danas čuva u Muzeju hrvatskih starina u Splitu. O njegovoj novijoj povijesti, od kraja 18. stoljeća, kad je postao predmetom znanstvenog zanimanja, a istovremeno u Povoljima predmetom svakodnevne upotrebe, više govori I. Ostojić.⁴ Prag je dimenzija 124 x 22 cm, a sadrži napis uklesan ćirilčkim pismenima. U sredini mu je krug s posvetnim križem, koji dijeli napis po horizontali na dva podjednaka dijela od po četiri retka. U visini posljednjeg retka nalazi se udubljenje za vratnicu, za koje neki istraživači drže da je nastalo kasnije i da je tom

¹ 800. obljetnica Povaljske listine i Povaljskog praga 1184-1984, JAZU, Zagreb, 1. listopada 1984. - Brač, 3-5. listopada 1984.

² P. Kolendić, *Stihovi na Povaljskom natpisu iz XII veka*, "Južna Srbija", Skoplje 1924, str. 3-6.

³ Referati: Nikica Kolumbić, *Povaljski prag kao prvi poznati stihovni tekst* i Josip Mihojević, *Ritmičke sekvencije natpisa na Povaljskom pragu*, te autorizirana diskusija Mate Suića pod naslovom *O metru natpisa na Povaljskom pragu*, predana za tisak u JAZU za zbornik spomenutoga skupa.

⁴ I. Ostojić, *Benediktinska opatija u Povoljima na otoku Braču*, Split 1934, 60. i d.

prilikom nestao i dio teksta. Međutim, nakon nekoliko više ili manje uspješnih pokušaja čitanja toga prilično oštećenog i stoga teško čitljivog spomenika, od M. Božića i A. Ciccarellija u 18. stoljeću,⁵ F. Račkog⁶ i F. Radića⁷ u 19. stoljeću, preko V. Čorkovića,⁸ P. Kolendića⁹ i Lj. Stojanovića¹⁰ u dvadesetim godinama ovoga stoljeća, I. Ostojić¹¹ daje prilično suvisao i uvjerljiv tekst, u kojemu, čini se, ništa bitno ne nedostaje, što bi značilo da je udubljenje pri dnu praga dio originalne izrade.

Tekst praga kako ga čita I. Ostojić govori o događaju za koji iz Povaljske listine doznajemo da se zbio 1184. godine. Radi se o vraćanju crkvi sv. Ivana (Ioana) nekađšnjih crkvenih i samostanskih zemalja "по Коњуцу" od strane kneza Brečka, do kojeg je došlo pri obnovi crkve i samostana nakon višegodišnje njihove napuštenosti. I dok je tekst Povaljske listine došao do nas u obliku zapisanom 1250. godine, Povaljski prag mora da je nastao neposredno nakon događaja o kojemu govori, želeći ga ovjekovječiti za sva vremena.

J. Vrana¹² Ostojićevo čitanje smatra najboljim među svim dotadašnjima, s time što ispravlja (*sei*) *сѣкв(у)* u 4. retku lijeve strane u (*se*) *сѣквѣ*. Na otisku Povaljskoga praga, koji se nalazi u Povoljima na otoku Braču, zaista se jasno razabire gornja strana slova *ѣ* (*ě*) u posljednjoj riječi lijeve strane teksta. Ostojić opširno komentira svoje čitanje u usporedbi s ranijima, i njegova su objašnjenja uglavnom uvjerljiva i prihvatljiva. Ipak mi se čini da bi u čitanju prvoga retka lijeve strane trebalo slijediti neke ranije istraživače (Radić, Čorović, Stojanović), koji umjesto Ostojićeva *ime (mi)* čitaju *imenemь*. Naime, takvu konstrukciju da se uz osobno ime u nominativu nalazi instrumentalna atributna odrednica *imenemь* nalazimo u Povaljskoj listini na dva mjesta (*I běše se udatъ človekъ u molьstьrь sѣago ioana. imenemь smolьcь* 13, *Pridosta dva človeka u molьstьrь sѣago ioanna. imenemь poruga i smolьcь* 46). Slična formulacija nalazi se i u tzv. Grdovu natpisu iz Poljica kod Trebinja, datiranom prije 1186,¹³ nastalom dakle gotovo u isto vrijeme kad i Povaljski prag i u njegovu relativno bliskom kopnenom susjedstvu: *Tvara moistrь im(e)nemь Bračъ*. Ostojić osporavanje tog čitanja obrazlaže nedostatkom mjesta

⁵ Vidi o tome: I. Ostojić, *o. c.*, str. 60-62.

⁶ F. Rački, *Najstarija hrvatska cirilicom pisana listina*, "Starine" 13, JAZU, Zagreb 1881, str. 197-210, o tome na str. 201-203.

⁷ F. Radić, *Staro-hrvatski cirilicom pisani nadpis iz Povalja na otoku Braču*, "Starohrvatska prosvjeta" 1, 1895, str. 103-108. - Njegovo čitanje preuzima Đ. Šurmin u *Hrvatski spomenici, Sveška I. (od 1100-1499.)*, JAZU, Zagreb 1898, str. 3-4.

⁸ V. Čorović, *Povaljski natpis sa Brača*, "Južnoslovenski filolog" 2, Beograd 1921, str. 123-126. - Njegovo čitanje uz minimalne izmjene preuzima Lj. Stojanović u *Stari srpski zapisi i natpisi*, knj. 4, Sr. Karlovci 1923, str. 2.

⁹ *O. c.* u bilj. 2.

¹⁰ *O. c.* u bilj. 8.

¹¹ *O. c.*, str. 62. i 64.

¹² J. Vrana, *Kulturnohistorijsko značenje Povaljske listine*, "Filologija" 3, JAZU, Zagreb 1962, str. 201-218, to na str. 204.

¹³ Lj. Stojanović, *o. c.*, str. 1.

za tolik broj slova. Međutim ako se uzmu u obzir prazna mjesta koja traži njegovo čitanje, onda ovo drugo čitanje ima samo jedno slovo više, s time da je to slovo viška *ѣ*, koje je relativno usko i zauzima malo prostora. Osim toga riječ je mogla biti napisana i u skraćenom obliku kao i u primjeru navedenom iz Grdova natpisa. Stoga držim da je čitanje *imenemъ* prihvatljivije.

O. Nedeljковиć¹⁴ donosi još neke ispravke s obzirom na Ostojićevo čitanje. Ona tvrdi da se u spomeniku nalaze oba znaka za poluglas, pa *ъ* vidi u: *szě, knezъ, brečъko, čstъnikъ* pored *čestъnikъ, konъcu*, a *ь* u: *ězъ, moistrъ, szzdahъ* ("s pravilnim *ъ* na kraju"). Navedeni primjeri pokazuju još dvije razlike prema Ostojiću: *čstъnikъ* umj. /*čes/tъnikъ* i *moistrъ* umj. /*maī/strъ* na potpuno oštećenim mjestima. Čitanje *moistr* ima u najnovije vrijeme i M. Suić u svojoj transkripciji teksta.¹⁵ Budući da se radi o transkripciji, riječ *česnik* nalazi se kod njega oba puta u tom liku, pa se ne može znati kako je on vidi napisanu.

Sa spomenutim ispravkama rekonstruirani tekst napisa Povaljskoga praga, koji će biti uzet u obzir pri analizi, u latiničkoj transliteraciji¹⁶ glasi:

Lijeva strana:

1. *ězъ /moī/strъ ime/n(e)mъ / radon*
2. *ě /sъ/zdahъ szě vrata b(og)a*
3. *g(ospod)a radi ī da budu /čes/tъnik*
4. */ъ se/ī cr(ъ)k(ъ)vě*

Desna strana:

1. *cr(ъ)k(ъ)vъ s(ve)tago ioana. kne*
2. *zъ brečъko vъloži se byti*
3. *č/e/stъnikъ ei. ī da zemle u n*
4. *ju /po k/konъcu*

Odnosno, u transkripciji:

Jaz mojstr imenom Radoña szzdah sja vrata boga gospoda radi ī da budu česnik sej crkvi – crkvi svetago Joana.
Knez Brečko vložī se biti česnik jej ī da zemlje u ņu po Koncu.

Što se izvanjskih obilježja tiče, za spomenik je rečeno da spada u red najljepših naših epigrafskih spomenika.¹⁷ Paleografske njegove strane dotakao se Ostojić, zapazivši neke razlike prema obliku pojedinih slova u Povaljskoj listini uz konstataciju da je razli-

¹⁴ O. Nedeljковиć, *Poluglasovi u staroslavenskim epigrafskim spomenicima*, "Slovo" 17, Zagreb 1967, str. 5-36, to na str. 20.

¹⁵ Vidi o. c. u bilj. 3.

¹⁶ U transliteraciji za ćirilčko *ѣ* uzima se znak *ī*. Ostali su znakovi općepoznati: *ъ* i *ь* za poluglasove, *y* za jeri, *ě* za jat. U kosim zgradama donose se nećitki dijelovi teksta, a u okruglima izostavljeni zbog kraćenja. U daljem navođenju primjera u tekstu koji služe za ilustraciju određenih jezičnih crta te se zgrade uglavnom izostavljaju, a navode se samo u slučaju kad se unutar zgrade nalazi pojava o kojoj se upravo govori, a primjer joj je jedina potvrda.

¹⁷ V. Čorović, o. c., str. 126.

ka "moralo biti, jer je listina pisana perom, a natpis je rezan dlijetom"¹⁸ Ipak, razlika u materijalu i sredstvu na kojem i kojim su ta dva spomenika pisana (kamen - dlijeto : pergamen - pero) ne može protumačiti sve razlike koje je uočio Ostojić. Razlike u pismu prije su posljedica razlike u vremenu nastanka i namjeni spomenika, a time u tipu pisma. Na paleografsku stranu osvrnuo se i J. Vrana,¹⁹ koji je u oblikovanju nekih slova (npr. *m*, *t* i dr.) i u čestoj upotrebi slova *l* sklon vidjeti utjecaj latinske kapitale. Nisam paleografski stručnjak i ta ću razmatranja ostaviti po strani.

Upotreba slova *l* uvodi nas u problem grafije spomenika. Vrana drži da je to latinsko kapitalno *I*, premda to slovo postoji u onovremenoj ćirilici, osobito onoj crkvenih knjiga, samo što možda nije toliko frekventno kao na Povaljskom pragu. Na istovremenom Natpisu Kulina bana uopće se ne nalazi, a nema ga ni na Povaljskoj listini.²⁰ Ostali istraživači nisu se osvrtni na taj problem. Idući grafijski problem je upotreba znakova za poluglas. J. Vrana tvrdi da nije ispravno Ostojićevo pisanje slova *z* za poluglas budući da na Povaljskom pragu znak za poluglas "ima na gornjem kraju stabla ulijevo povučenu vodoravnu crticu, ali to još uvijek nije slovo *z* koje na takvoj vodoravnoj crtici... ima obješenu kvačicu"²¹ O. Nedeljković²² pak tvrdi da se na Povaljskom pragu nalaze oba znaka za poluglas, "što uzlazi prema vrlo staroj tradiciji", a na drugome mjestu kaže kako "Nije uvijek lako odrediti na pojedinim mjestima da li je jedan ili drugi - zbog vrlo kratkog zavinutog pretpoteza, ali se potpuno jasno *z* (jor) vidi na kraju riječi */s_z/zdaħz* i u *sžē*, dok je *z* (jer) nesumnjivo u *čest_znik_z* kao i u sastavnom dijelu *l_z* (jer)²³ O. Nedeljković konstatira miješanje u upotrebi tih znakova. Ako usvojimo njezino čitanje poluglasova,²⁴ onda se *z* umj. *z* piše u: *sžē*, *knez_z*, *breč_zko* i u medijalnoj poziciji u */čes/t_znik_z*, a *z* umj. *z* u: *ēz_z*, *moīstr_z*, */s_z/zdaħz*. Pravilna je upotreba polugalsova u: *v_zloži*, *č/e/st_znik_z*, *kon_zcu*, te u finalnoj poziciji u */čes/t_znik_z* i */s_z/zdaħz*. Nečitljivo je *ime/n(e)m_z*. U tekstu napisa čuva se i grafem jeri, premda u to vrijeme više nema opozicijskog razlikovanja *i* i *y*, pa dolazi do njihova miješanja. Tako se *y* umj. *i* piše u *ѣky* (D.sg. < cr_zk_zvi), a na svom etimološkom mjestu u *byti*. Kako pisarska tradicija obično nadživljuje govornu praksu, u njoj se čuvaju i grafemi za foneme kojih više nema u živu govoru, pa stoga dolazi do miješanja tih grafema s grafemskim znakovima onih fonema s kojima je došlo do fonološkog izjednačavanja. Takav je na Povaljskom pragu slučaj polugalsova, jerija i djelomično jata.

¹⁸ O. c., str. 65.

¹⁹ O. c., str. 204-205.

²⁰ J. Vrana, o. c., str. 205.

²¹ O. c., str. 204.

²² Poluglasovi..., str. 20.

²³ O. Nedeljković, *O ispravi kneza Brečka kao spomeniku jezične prošlosti na Braču*, "Poljički zbornik" 2, Zagreb 1971, str. 199-212.

²⁴ Poluglasovi..., str. 20.

Što se tiče grafije, treba još spomenuti kako se na pragu ne nalazi digraf ov , nego samo $ѳ$, kao i na listini, pa bi to moglo upućivati na lokalnu pisarsku tradiciju. Nisu potvrđene ni ligature $на$, $ѣ$, koje očito još nisu bile u upotrebi. Povaljska listina, mlađa po vremenu nastanka, pokazuje njihovu neujednačenu upotrebu, što znači da su one u njoj određena novina. Od ostalih grafema nisu potvrđeni $ш$ i $ѱ$ iz jednostavnog razloga što nisu potvrđene riječi u kojima dolaze, te w i grafemi koji u ćirilici služe za pisanje grčkih riječi, osobito imena. Prema tome, grafijski se sustav sastoji od ovih grafema: $а, б, в, г, д, е, ж, з, и, л, м, н, о, п, р, с, т, ѳ, х, (w), (ѱ), ч, ѷ, (ш), з, ѡ, ѱ, Ѵ$. (U zagradi su grafemi koji su očito bili u upotrebi, a nisu potvrđeni zbog kratkoće teksta. Nije posve sigurna prisutnost w , ali je vjerojatna jer je zasvjedočena i na Povaljskoj listini, premda samo u određenim pozicijama.) Neke riječi u tekstu pišu se samo pomoću tradicionalnih kratica s titlom: \overline{ba} (= boga), \overline{ga} (= gospođa), \overline{crkve} (= crkvē) pored \overline{crky} (= crkvь), \overline{svago} (= svetago), koje su potvrđene i na Povaljskoj listini.

S obzirom na ortografiju treba spomenuti da grafemi \acute{e} i e ($ѣ$ i $е$) služe za obilježavanje glasovnih skupova $ja - je$, $ja - ѣe$, $na - ne$, s time da svi slučajevi nisu potvrđeni. Tako je $\acute{e} = ja$ potvrđeno u $\acute{e}zь$ (= jaz), $sz\acute{e}$ (= sja), $e = je$ u ei (= jej), $n\acute{e} = na$ u $radon\acute{e}$ († Radoña), $le = ѣe$ u $zemle$ (= zemlje). Jednom je potvrđen skup nu napisan pomoću ligature ju ($ю$): nju .²⁵ Inače se jota obilježava s i i \acute{i} ($и$ i $і$): $mo\acute{i}strb$ (= mojstr), $se\acute{i}$ (= sej), ei (= jej), $ioana$ (= Joana).

U spomeniku nema potvrda o pisanju slogotvornih g i j . Jedina dva primjera za g - $\overline{crkv\acute{e}}$ i \overline{crky} napisana su uobičajenom tradicionalnom kraticom s titlom, koja zamjenjuje izostavljene poluglasove.

Kao što zbog kratkoće teksta nije zasvjedočen čitav grafijski sustav, tako nije zasvjedočen ni čitav fonološki sustav.

U vokalnom sustavu sigurno su potvrđeni fonemi a , e , i , o , u . *Jeri*, premda se bilježi, u to doba više nije fonem. Problem su poluglasi i jat. Bilo da se uzmu starija čitanja, koja na pragu vide samo z , bilo Vranina tvrdnja da na pragu postoji samo $ь$ ili o . Nedeljković da su u upotrebi oba znaka, jasno je da je u pitanju jedan fonem, jer se i po njezinu zapažanju etimološki miješaju. Prema tvrđenju O. Nedeljković to znači "da su oni prestali biti posebni fonemi u vokalskom sustavu Brečkova govora".²⁶ U toj su formulaciji dvije nepreciznosti. Prvo, ne radi se o "Brečkovu govoru", jer on nije ni autor ni pisar (klesar) teksta. Radi se o govoru vremena i kraja u kojem je spomenik nastao. I drugo, krajem 12. stoljeća poluglas još vrlo vjerojatno egzistira kao zaseban fonem u vokalnom sustavu, ali kao jedan, budući da su se *jer* i *jor* fonološki izjednačili. U to vrijeme poluglas se kao fonem najvjerojatnije čuva u jakom položaju, a nema ga više u slabom položaju i na kraju riječi. U apsolutno slabom položaju on se najranije gubi na pismu. Takav je na Povaljskom pragu primjer *knezь* (< *kņęzь*).

²⁵ To *ju* prvi je pročitao I. Ostojić.

²⁶ *O ispravi...*, str. 202.

O refleksu poluglasa u jakom položaju ne samo prag nego ni listina ne daju nikakvih potvrda.

Sekundarni se poluglas na pragu ne javlja, premda postoji jedan primjer u kojem bismo ga očekivali. To je posuđenica *moistrb* (grč. μαγιστωρ, lat. magister), vjerojatno primljena iz grčkog romanskim posredovanjem. Posuđenice iz stranih jezika kojima osnova svršava na *konsonant + r* u naš su jezični sustav ulazile u kategoriju imenica na *-(a)г (< -/ь/гь, -/ь/гь)*, tipa *vjetar - vjetra, svekar - svekra, papar - papra* (< *vêtrъ, svekrъ, pьpъrъ* → *vêtrъ, svekrъ, pьpъrъ* → *vjetar, svekar, papar*).²⁷ Budući da su po distribuciji u našem fonološkom sustavu od finalnih konsonantskih skupova bili dopustivi samo *st, zd, št, žd*, u spomenutoj je kategoriji imenica nakon gubljenja finalnog poluglasa dolazilo do pojave sekundarnog poluglasa u završnom konsonantskom skupu. Tako su se ponašale i sve posuđene imenice s osnovom na *-Kr-*. Da li se proces njihova prilagođivanja vršio paralelno s onim u domaćih imenica, teško je reći zbog malog broja pisanih spomenika iz najranijih razdoblja naše pismenosti i zbog nedostatka potvrda, osobito u nominativu singulara, koji je pokazatelj toga procesa. Primjer *moistrb* svakako je jedan od najstarijih, ako ne i najstariji primjer te vrste. U tom istom obliku riječ se nalazi i u Grdovu natpisu iz 1186. godine, a V. Čorović²⁸ kaže za nju da je "obična u našim starim spomenicima XII i XIII veka". Riječ nakon otpadanja krajnjeg poluglasa, što je u doba nastanka Povaljskog praga već završen proces, svršava konsonantskom skupom *-str*, koji je od samog početaka našeg jezičnog sustava dopustiv u inicijalnoj poziciji u riječi. Navedena riječ pokazuje da je u posuđenim riječima taj skup bio moguć i u finalnoj poziciji.

U literaturi se obično uzima da je krajem 12. stoljeća fonem *jat* još prisutan u hrvatskosrpskom fonološkom sustavu. Na temelju poremećene grafijske upotrebe u grafijskom nizu *ê - e - i - y* u Povaljskoj listini pokušala sam pokazati da je u tom spomeniku, odnosno u govoru kraja gdje je nastao, defonologizacija *jata* s pretežitošću ikavskog refleksa u vrijeme nastanka spomenika najvjerojatnije već živa govorna stvarnost.²⁹ U ovom spomeniku nema nijednog primjera u kojem bi se *jat* nalazio na svom etimološkom mjestu, ali ima jedan u kojemu dolazi na mjestu etimološkog *i*. To je posljednja riječ lijeve strane teksta *ѣркѣ*, koju svi raniji istraživači osim J. Vrane čitaju *ѣркѣ*, premda se na pragu jasno vidi ostatak gornjega dijela slova **ѣ**. Riječ je u dativu singulara, koji je ranije glasio *ѣркѣви* (po *v*-promjeni). Vrana drži da je to dativ singulara *a*-deklinacije, u kojem bi *jat* imao ekavski refleks kao u primjeru *ѣркѣ* iz 7. retka Povaljske listine.

²⁷ Vidi o tome: D. Malić, *Imenice s nesufikslnim završetkom -ar*, "Filologija" 12, JAZU, Zagreb 1984, 27-103.

²⁸ O. c., str. 123, gdje za usporedbu upućuje na "Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu" XXIII, str. 551.

²⁹ D. Malić, *Čakavske crte Povaljske listine* - referat održan na znanstvenom skupu "Povijesna dijalektologija", JAZU, Zagreb ožujak 1984; ista, "Staro" i "novo" u jeziku Povaljske listine - referat održan na znanstvenom skupu "800. obljetnica Povaljske listine i Povaljskog praga", JAZU - Brač, listopad 1984.

Tome se protivi iduća riječ na pragu - prva riječ desne strane \overline{crky} , koja je također u dativu singulara, gdje y stoji na mjestu etimološkog i . Već sam proučavajući Povaljsku listinu pokazala da imenica $crkьvь$ čuva svoju staru v -deklinaciju, a da je e u dativu u 7. retku posljedica spomenute grafijske poremećenosti. Tim prije se stara deklinacija čuva u spomeniku šezdesetak godina starijem. Kako u njemu nailazimo na istovjetnu pojavu kao u Povaljskoj listini, tj. da se grafem \mathfrak{z} nalazi na mjestu etimološkoga i , paralelno s \mathfrak{b} , to proces defonologizacije jata s ikavskim refleksom na prostoru nastanka tih dvaju spomenika pomiče za još šezdesetak godina unazad.

Slogotvorno ζ potvrđeno je u primjerima $\overline{crkvê}$ - \overline{crky} , ali pod titlom, dok slogotvorno \jmath nije zastupljeno.

U primjerima $/\check{c}es/t\check{s}n\check{i}k\check{s}$ i $\check{c}/e/st\check{s}n\check{i}k\check{s}$ nečitak je upravo korijenski vokal na mjestu nekadašnjeg \check{e} iza palatala. Ta je riječ u Povaljskoj listini potvrđena s e (*česnici* 30, *česnikъ* 31, zatim *čestъ* 32, 34 i *čêstъ* 34, 38), a ni u drugim primjerima u tom spomeniku nije potvrđeno očekivano čakavsko $a < \check{e}$ iza palatala (*nače* 5, *prije* 46). Tu se vjerojatnije radi o crkvenoslavenskom pravopisnom utjecaju nego o lokalnoj govornoj crti koja ne poznaje promjenu $a < \check{e}$ iza palatala, jer je pojava $\check{e} > a$ iza palatala i danas prisutna u bračkoj čakavštini.

Ostale vokalske pojave nisu zastupljene. Jednu od njih tek naslućujemo: drugu riječ teksta I. Ostojić čita $/ma\check{i}/str\check{b}$, ostali istraživači $/mo\check{i}/str\check{b}$. Ova je druga varijanta vjerojatnija jer se radi o pojavi prijelaza prednaglasnog i naglašenog kratkog a u kratko o u starim posuđenicama. Takvih primjera u Povaljskoj listini ima dosta, npr. *Bol*, *opat*, *pop*, *ploča*, *polaća* i dr. To čitanje podupiru, kako je već pokazano, i drugi onovremeni spomenici.

Od konsonantskih pojava treba spomenuti ranu pojavu prijelaza prijedloga $v\check{s}$ (uz akuzativ) u u : *da zemle u nju*, dok se kao prefiks $v\check{s}$ još čuva. Povaljska listina pokazuje gotovo dosljednu zamjenu $v\check{s} > u$. U spomenutim radovima³⁰ došla sam do zaključka da se radi o živoj govornoj crti, a sporadičnu upotrebu prijedloga $v\check{s}$ protumačila sam crkvenoslavenskim utjecajem.

U konsonantskom sustavu nisu potvrđeni fonemi \check{s} i \check{c} ($< *t'$). Također nije zastupljen nijedan refleks prasl. $*d'$, te skupovi $*st'$, $*zd'$, $*sk'$, $*zg'$. Od konsonantskih skupova u kojima bismo mogli očekivati neku promjenu nakon ispadanja slabog poluglasa potvrđen je $-stn-$ (još uvijek pisano s poluglasom) u *čestn\check{i}k\check{s} i *čestn\check{i}k\check{s} bez ikakve promjene. Znači li to samo čvrstoću pisarske tradicije ili određenu mogućnost zadržavanja takvih skupova u prvo vrijeme nakon gubitka poluglasa, teško je reći. Ta je riječ u Povaljskoj listini potvrđena samo s izmijenjenim konsonantskim skupom $-stn-$ $> -stn-$ (*česnici* 30, *česnikъ* 31), dakle prevladao je izgovorni lik kao i u nekim drugim primjerima, premda se i u tom spomeniku javljaju primjeri s neizmijenjenim konsonantskim skupom, od kojih neki, kao *mlatъby* 21 i *pъšenice* 30, upućuju i na mogućnost zadržavanja upravo takvog izgovora.**

³⁰ Vidi radove navedene u bilj. 29.

Budući da se radi o relativno kratkom tekstu, jasno je da su zastupljeni morfološki oblici malobrojni. Tako su od imenica muškoga roda potvrđeni: u N. sg. - *mojstrъ*, *čestъnikъ* i *čestъnikъ*, *knezъ*, te osobna imena *radonê* (= Radoña) i *brečъko* (= Brečko); u G. sg. - *boga*, *gospoda*, *ioana*; u L. sg. - *po konъcu*. U srednjem rodu javlja se samo plurale tantum *vrata* u A. (= N.), te instrumentalni oblik *imenemъ*, koji se dva puta nalazi i u Povaljskoj listini. Od imenica ženskoga roda na *-a* potvrđena je samo *zemle* u A. pl., a od ostalih *crъkыvê* i *crъkыvu* u D. sg. stare *v-*deklinacije, o čemu je već bilo govora.

I potvrđenih zamjeničkih oblika ima malo. Od ličnih zamjenica potvrđeni su: N. sg. za 1. lice *ězъ* (= jaz), što je očito crkvenoslavizam, zatim za 3. lice ž. r. D. sg. *ei* (= jej) i A. sg. *nju* (= nú < jъ), s protetskim *n-*, za koje je to vjerojatno jedna od najstarijih potvrda. U Povaljskoj listini ono se pojavljuje samo jednom (*ne/e/* 36 pored je 44, *jev* 33, *imy* 29 i dr.). Taj je oblik u AR³¹ potvrđen tek od 16. stoljeća, a ni za ostale oblike s protetskim *n-* nema potvrda prije 14. stoljeća. Od osalih zamjenica potvrđeni su samo oblici pokazne zamjenice *sb*, i to G. du. sr. r. *sъê* (= sja < sja) i D. sg. ž. r. *sej* (= sej).

Od glagolskih oblika potvrđeni su: 1. l. sg. prezenta *budu*, 1. l. sg. aorista *sъzdahъ* i 3. l. sg. aorista *vъloži se i da*.

Od nepromjenjivih vrsta riječi potvrđeni su veznici *i* (sastavni) i *da* (namjerni), te prijedlozi *radi* (s G.), *u* (< *въ*, s A.), *po* (s L.).

Nikakvih sintaktičkih posebnosti o kojima bi trebalo posebno govoriti napis Povaljskoga praga ne pokazuje. Tekst se sastoji od dviju gotovo paralelnih nezavisno složenih (sastavnih) rečenica, u kojima glavni rečenični dijelovi stoje u redovnom redu riječi subjekt → predikat → dodaci:

Jaz mojstr imenem Radonâ sъzdah sja vrata boga gospoda radi
 S P O PO
 i da /ja/ budu česnik sej crkvi - crkvi svetago Joana.
 S P O
Knez Brečko vložl se bitl česnik jej i /on/ da zemle u nju
 S P O S P O PO
Po Koncu.³²
 Ao

Stilski efekti i svečani stil postižu se drugim sredstvima. U prvom redu određenim paralelizmom tih dviju jedininih rečenica teksta. U stilske svrhe služi i upotreba crkvenoslavenskog lika lične zamjenice *jaz* (kao i *az Blasi* u Povaljskoj listini pored *ja Dobronâ*, *ja Joan*), zatim atributski dodatak *imenem* uz osobno ime *Radonâ* (umj. *jaz mojstr Radonâ*).

³¹ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, JAZU, Zagreb, knj. 8, s.v. on.

³² U ovom se odjeljku zbog lakšeg praćenja primjeri donose u transkribiranom liku. - Oznake: S = subjekt, P = predikat, O = objekt, PO = priložna oznaka, Ao = objektov atribut.

nia), postpozitivni položaj apozicije u *boga gospoda*, a onda i prijedloga: *boga gospoda radi*, te razdvajanje imeničko-atributne sveze *zemlje po Koncu* priložnom oznakom u *nu*. To su postupci koji ovom kratkom tekstu daju svečani ton, a prema nekim istraživačima i stihovno obilježje.

Budući da se radi o jednom od najstarijih zapisa na hrvatskom jeziku, zanimljivo je vidjeti i koji se leksemi i njemu javljaju i u kakvom kontekstu. Stoga dajem rječnik teksta, u kojem natuknice dajem u transkribiranom pretpostavljenom osnovnom obliku, a primjere s najnužnijim kontekstom u transliteriranom:

biti, pf. i impf. - *da budu čestānikъ; vъloži se byti čestānikъ.*

bog, m. - *b(og)a³³ gospoda radī.*

Brečko, m. osobno ime. - *knezъ brečъko.*

crkъv, f. - *čestānikъ sei cr(ъ)k(ъ)vê - cr(ъ)k(ъ)v/y svetago ioana.*

česnik, m. - *da budu /čes/tānikъ; vъloži se byti č/e/stānikъ.*

da, conj. - *ī da budu čestānikъ.*

dati, pf. - *ī da zemle u nju.*

gospod, m. - *boga g(ospod)a radī.*

i, conj. - *boga gospoda radī ī da budu čestānikъ; vъloži se byti čestānikъ u ei ī da zemle u nju.*

ime, n. - *moīstrъ ime/n(e)тъ/ radonā.*

jaz, pron. (crsl. azъ, jazъ). - *êzъ moīstrъ.*

Joan, m. osobno ime (crsl. Ioanъ < grč. Ἰωάννης, lat. Joannes). - *crkъv/y svetago ioana.*

knez, m. - *knezъ brečъko.*

Kонъc, m. toponim. - *zemle... /po k/onъcu.*

mojstr, m. majstor (grč. μαγίστωρ). - *êzъ /moī/strъ imenemъ radonē.*

on, pron. - *čestānikъ ei (= jej, D. sg. ž.); da zemle u nju (= nu, A. sg. ž.).*

po, praep. - *zemle /po k/onъcu.*

radī, praep. - *boga gospoda radī.*

Radonā, m. - osobno ime. - *moīstrъ imenemъ radonē.*

sъ, pron. - *sъê vrata; sei crkъvê.*

sъzdati, pf. - */sъ/zdahъ sъê vrata.*

svet, adj. - *crkъv/y s(ve)tago ioana.*

u, praep. (< vъ). - *da zemle u nju.*

vložiti se, pf. prenes. ubrojiti se. - *vъloži se byti čestānikъ ei (tj. crkve).*

vrata, n. pl. - *sъzdahъ sъê vrata.*

zemlja, f. - *da zemle po konъcu u nju.*

Ukupno je zastupljeno 26 leksema u 32 realizacije (zamjenica se uz povratni glagol ne uzima se kao samostalan leksem), od toga je jedna posuđenica (*mojstr*) i jedno osobno

³³ Nečitki dijelovi u kosim zagradama, a kraćeni u okruglim donose se samo za natukničke lekseme u primjerima.

ime vjerojatno na razini tuđice (*Joan*). Ono se javlja u službenom nazivu crkve kao i u Povaljskoj listini, koja istovremeno toponimom *Ivanъč dolъc* pokazuje da je u narodu u upotrebi odomaćeni oblik toga imena - *Ivan*. Potvrđena su i dva domaća osobna imena (*Brečko* i *Radonia*) i jedan toponim (*Konъc*), od kojih se *Brečko* i *Konъc* spominju i u Povaljskoj listini.

Na kraju treba odrediti mjesto praga u našoj jezičnoj povijesti. U dosadašnjoj stručnoj literaturi obično se uzimalo da je Povaljska listina najstariji hrvatski ćirilicom pisani spomenik. To je fraza koja se preuzima i neprovjereno ponavlja od Račkoga³⁴ nadalje. Bez obzira na to što je bio i kada je nastao predložak listine, nepobitna je istina da je listina napisana 1250. godine. Prag, čini se, govori o istome povijesnom događaju o kojemu se u početku listine govori da se zbilo 1184. godine. Prema listini te su godine knez Brečko i župan Prvoš vratili nekadašnje crkvene i samostanske zemlje crkvi svetoga Ivana (Joana). Prema tome, to je godina ponovnog zasnivanja crkveno-samostanskog posjeda, nakon čega dolazi do obnavljanja crkve i samostana. Obnovljenoj crkvi pripada i Povaljski prag. Kako se pretpostavlja da je do te obnove došlo neposredno nakon spomenutog povijesnog događaja, drži se da je prag nastao 1184. godine ili neposredno nakon nje, što znači da bismo upravo za njega mogli reći da je najstariji hrvatski ćirilicom pisani spomenik.³⁵ Međutim, kao što ni Povaljska listina ne sadrži original isprave kneza Brečka, kako se u dosadašnjoj literaturi obično uzima, nego prepričava protekla zbivanja među kojima je čin kneza Brečka prvi i najvažniji, tako ni Povaljski prag nije "ktitorski natpis kneza Brečka"³⁶ odnosno nije ktitorski u pravom smislu riječi jer nije napisan u ime kneza Brečka, nego govori o radu majstora Radonje i tek zatim o Brečkovu davanju zemalja crkvi. Budući da se u listini govori o vraćanju zemalja, a na pragu o davanju, možda je knez Brečko tom prilikom zaista dao i neke svoje zemlje crkvi. To međutim, za jezičnu stranu spomenika nema bitnog značenja.

Bitno je da je to jedan od najstarijih hrvatskih spomenika pisanih na narodnom jeziku. U tom narodnom jeziku ima i nekih nesumnjivih crkvenoslavizama (*jaz*, *svetago*, *Joan*). Međutim, to nije hrvatska redakcija crkvenoslavenskog jezika, nego narodni jezik uzdignut u svom pisanom obliku na višu, knjišku razinu. To pokazuje da je pisani, tj. književni jezik od najranijih početaka podlijegao drugim pravilima nego svakodnevni govoreni jezik. Knjiškost toga jezika, premda se radi o zaista malom tekstu, pokazuju i neki stilističko-sintaktički postupci o kojima je već bilo riječi.

Na temelju paleografske i grafijske analize Povaljskoga praga J. Vrana³⁷ je ipak malo suviše naprečac zaključio da je "ovaj natpis... nastao u sredini koja se nije bavila

³⁴ F. Rački, *o. c.* u bilj. 6.

³⁵ Lj. Stojanović, *o. c.*, str. 2, stavlja ga u vrijeme oko 1200. godine, ali ni to ne obara gornju konstataciju budući da mi nije poznato da je nađen koji još stariji ćirilčki spomenik s hrvatskog jezičnog područja.

³⁶ O. Nedeljković, *Poluglasovi...*, str. 20.

³⁷ *O. c.*, str. 205.

prepisivanjem crkvenih knjiga, već se ćirilicom služila samo kod pisanja isprava, a pored toga bila je pod znatnim utjecajem latinske pismenosti". Sam je prag dokaz da ćirilica samostanskoj braći nije služila samo za pisanje isprava, tj. za vanjsko općenje. Natpis na crkvi služi za sve pismene koji u crkvu dolaze i služi budućnosti, prema tome piše se najuobičajenijim pismom u danoj sredini. Nije ovdje mjesto za raspravu odakle ćirilica na Braču i u srednjoj Dalmaciji općenito, ali Povaljski prag i šezdesetak godina mlađa Povaljska listina, na kojoj su, usput rečeno, zabilježena dva rukopisa - Ivanov i Blažev (svaki sa svojim pravopisnim obilježjima), govore o relativno čvrstoj ukorijenjenosti ćirilice na tom području krajem 12. i u prvoj polovini 13. stoljeća. Ta ukorijenjenost ćirilice ne isključuje automatski prisutnost ili barem poznavanje glagoljice na istom području. Određenu, teško je reći da li aktivnu ili pasivnu, prisutnost glagoljice u to vrijeme i na tom prostoru potvrđuje nalaz u Splitu tzv. Splitskog odlomka misala iz 13. stoljeća.³⁸ Određeni tragovi latinice, od paleografskih na Povaljskom pragu do pravopisnih u Povaljskoj listini, nezaobilazni su na području na kojem nekoliko stoljeća zajedno žive Slaveni i Romani, gdje je službeni jezik latinski i gdje su obrazovani ljudi nužno morali biti poligrafični da bi mogli udovoljavati zahtjevima sredine. Da ti obrazovni ljudi nisu obavezno morali biti Romani, kao što se u znanstvenoj literaturi najčešće uzima, najbolje pokazuje praktična provedba zaključaka splitskog sabora iz 1060. godine o zabrani vršenja službe božje na slavenskom jeziku. Sam papa Aleksandar II. iz crkvenopolitičkih razloga ublažava spomenuti zaključak uvjetujući zaredivanje slavenskog svećenstva (pripadnika slavenskog bogoslužja) učenjem latinskog jezika, a to nikako nije identično s definitivnim protjerivanjem slavenskoga bogoslužja s područja srednje Dalmacije, kao što se u historiografiji najčešće uzimalo.³⁹ To samo znači da je slavensko svećenstvo otada moralo u određenoj mjeri poznavati latinski, a time je bilo osposobljeno za vršenje onih društvenih funkcija (notarskih npr.) koje je moglo vršiti romansko svećenstvo koje bi naučilo slavensko pismo.

Samom činjenicom svoga nastanka u okvirima crkve povaljskih benediktinaca Povaljski prag svjedoči više od Povaljske listine o prisutnosti ne samo slavenskog pisma nego i bogoslužja u spomenutoj crkvi i samostanu, koja sigurno nije bila jedini predstavnik tog bogoslužja i pisma na području srednje Dalmacije krajem 12. i u prvoj polovini 13. stoljeća. Zajedno s Povaljskom listinom taj spomenik svjedoči o nastojanju naših domaćih ljudi da se i izvan liturgije i duhovne literature služe slavenskim pismom, ali na svojem narodnom jeziku, uzdignutom na jednu višu književnu razinu.

³⁸ V. Štefanić, *Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije*, "Slovo" 6-8, Zagreb 1957, str. 54-133.

³⁹ Vidi o tome: N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971; ista, *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću*, "Slovo" 15-16, Zagreb 1965, str. 225-281, o tome str. 265.

Résumé

LA CONTENU LINGUISTIQUE DE L'ARCHITRAVE DE POVILJA

Se basant sur le déchiffrement antérieur, l'auteur reconstruit le texte se trouvant sur le soi-disant Architrave de Povlja cyrillique en analysant la langue de ce document et en le comparant avec les traits linguistiques qu'on trouve sur l'inévitable Charte de Povlja (provenant de l'année 1250).

Analysant les traits de la graphie et de l'orthographe et les caractéristiques linguistiques au niveau phonologique, morphologique, syntaxique et lexicologique, on peut remarquer une correspondance essentielle avec la Charte de Povlja, surtout en ce qui concerne le problème qui est le plus important déterminateur pour ce document, c'est-à-dire la question du reflet ikavien du yat. Dans la conclusion, l'auteur traite le problème de l'importance de l'Architrave de Povlja en tant que l'indicateur de la présence du culte et de l'écriture slave sur le territoire de la Dalmatie centrale à la fin du 12-ème et dans la première moitié du 13-ème siècles.